Осередки філології

Мені, як вихованцеві Харківського університету, пощастило на його круглі дати: 150-річчя від заснування збіглося в 1955-му році з моїм випускним роком, а у 200-річний ювілей, запрошений на його відзначення, я вже мав чим відзвітувати як науковець. До того ж, рідний Інститут довірив мені і вітальний адрес до ювілею передати, і подарунок з видань інститутських вручити, а серед них і шість перших академічних томів Т.Г. Шевченка.

Відзначення 200-ліття наприкінці лютого цього року було врочистим і зібрало багато людей, серед яких, крім власне університетського контингенту, — урядовці й офіційні особи, а також, ясна річ, випускники минулих років. Піднесення, зворушення і... не без сліз. Та ще коли ти філолог чи, як колись казали, словесник.

"Первый харьковський словесник жил и действовал в городе, представлявшем просто большое украинское село, еще не успевшее обрусеть, — писав академік Білецький у статті "Наука о литературе в истории Харьковского университета". — Университет был еще весь в будущем: его настоящее было довольно уныло. Посетивший Харьков в 1837 году М.Ф. Жуковский свои впечатления от университета отметил в дневнике кратко: "Теснота и бедность"[1].

"Обрусение", однак, не забарилося. Або, як засвідчував проф. М.Ф.Сумцов, "з вищих шкіл тільки в університетові завжди дзвенів маленький струмочок українознавства, завдяки одному-двом професорам або гурточку студентів, який то оживав, то так завмирав, що навіть 26-го лютого — в Шевченкове свято його не можна було почути. Щодо професорів, то на усіх факультетах зрідка стрічались національно чулі, та тільки обмаль. Здебільшого такі професори бували на історична-філологічному факультетові..."[2].

Щоправда, як каже професор-очевидець, бували і в інших факультетах "чулі", "але часто такі полохливі та мовчазні, що не виступали прилюдно обороницями свого краю й народу"[3]. Не дивно, що в часи мого навчання — перша половина 50-х років — викладач ще й як мав шануватися, аби не впасти в ідеологічну єресь, аби, Боже борони, не схибити не те що в переконнаннях, а й у необережному слові. "Струмочок українознавства" як тільки не гнітився. А все ж, хай і потайки, дзвенів. І філологія-словесність не завмирала — гляньмо хоча б на доробок українністів-літераторів, названий тут в огляді Ю.М. Безхутрого й Т.С. Матвєєвої.

Ну, а студенти що? Визрівали по-всякому, хто як умів. Часто вчилися всього лиш задля оцінки в заліковій книжці. Але... це тема окремої, мабуть, не ювілейної розмови.

Григорій Сивокінь, доктор філологічних наук,
член-кореспондент НАН України

---

[1] *Труди філологічного факультету.* – Вид-во ХДУ ім. О.М. Горького, 1959. – Т. 7. – С.7.
[2] *Сумцов М.Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С.186.
[3] *Там само.*

Ю.М. Безхутрий, Т.С. Матвєєва

VITA BREVIS, ARS LONGA
(З історії літературознавства в Харківському університеті)

Любя отечество, люби науку. Она нам необходима — строгая в исследованиях, ответственная перед целым светом, но родная по направлению, родная по языку. Люби науку не в себе одном, а во всех ее преданиях, везде и во всем, и тепли любовь эту в юношах

(Із промови І.І. Срезневського у день століття смерті М.В. Ломоносова 7 квітня 1865 року).

Історія філологічного факультету — одного з найстаріших у Харківському університеті — цікава людськими долями, багатогранними науковими пошуками, педагогічними здобутками. Відзначаючи 200-річчя університету, звертаємося до витоків, згадуємо й по-новому осмислюємо найважливіші етапи становлення філологічної освіти в нашій alma mater.

Сама назва "філологічний факультет" з'явилася не одразу, оскільки з часу заснування університету філологічні дисципліни викладалися спільно з історичними курсами: спочатку — на відділенні словесних наук (1805—1835), пізніше — на філософському факультеті, складовою якого вони стали за Статутом 1835 року, а з 1850 року — на історико-філологічному факультеті. Саме такий структурний підрозділ існував у Харківському університеті до часів радянських реорганізацій 20-х — початку 30-х років XX ст., коли факультет був то Літературним відділенням Інституту суспільних наук Академії теоретичних знань, то Секцією мови та літератури соціально-економічного відділення факультету професійної освіти в Інституті народної освіти, то Літературно-лінгвістичним відділенням Педінституту професійної освіти. Факультетом із двома відділами — літератури та мови — він став після відновлення роботи університету у 1933 році, а назва "філологічний" закріпилася з 1941 року.

Обертаючись у минуле, можемо з гордістю сказати, що історія факультету пов'язана з іменами видатних учених, педагогів, письменників. Із часу заснування університету його ректорами були філологи І.С. Рижський, В.Я. Джунковський, І.Я. Кронеберг, П.П. Гулак-Артемовський, К.К. Фойгт. На факультеті в різний час працювали такі яскраві особистості, як І.С. Рижський, Х. Роммель, П.П. Гулак-Артемовський, М.О. Лавровський, а обов'язки секретаря факультету виконували відомі науковці А.Л. Метлинський, І.І. Срезневський, О.О. Потебня.

Широким був діапазон наукових досліджень філологів, зокрема в літературознавчій царині. Це курси "Введение в круг словесности", "Опыт риторики", "Наука стихотворства" професора І.С. Рижського, який перший почав викладати в університетах курс історії російської літератури. Його працями довгий час при читанні лекцій з теорії словесності, науки красномовства, про поезію взагалі, загального курсу історії російської словесності користувалися викладачі Харківського, Казанського, Московського університетів.

Цінним внеском у розробку проблем слов'янознавства стали дослідження першого в Росії доктора слов'яно-російської філології, професора кафедри історії та літератури слов'янських наріч, почесного члена Харківського університету І.І. Срезневського з історії сербської, чеської, польської літератур ("Словацкие песни", "Исторический очерк сербо-лужицкой литературы").

Те ж можна сказати про праці його учня, професора П.О. Лавровського — знавця слов'янських літератур, відомого історіографа ("Исследования о летописи Якимовской", "Успехи славянской филологии в России").

Ученим-енциклопедистом був професор О.О. Потебня — голова Харківського історико-філологічного товариства, член Московського археологічного товариства,

член-кореспондент Російської АН, член Товариства шанувальників російської словесності при Московському університеті. Його праці "Мысль и язык", "Из записок по русской грамматике", "Из записок по теории словесности" стали надбанням світової філологічної думки.

Ще навчаючись в університеті, золоту медаль за дослідження з історії демонології, яке до друку не було допущене цензурою, і тільки один розділ "Очерк истории колдовства в Западной Европе" був надрукований 1878 року, — одержав М.Ф. Сумцов, пізніше професор кафедри російської мови та словесності, член Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Товариства Нестора-літописця, Воронезької архівної комісії, Московського археологічного товариства, член-кореспондент Чесько-Слов'янського товариства у Празі, відомий працями в галузі фольклористики та етнографії. Після смерті О.О. Потебні саме він очолив Історико-філологічне товариство. Вітаючи М.Ф. Сумцова із двадцятип'ятирічним ювілеєм його наукової діяльності, І.Я. Франко писав: "Нехай же Вам, вельмишановний добродію, не забракне сили і внутрішнього вогню ще і дальших двадцять п'ять років орати той широкий переліг, на якому Ви вже тепер являєтесь одним із найгідніших робітників".

Вражає різногранність студій індіаніста-санскритолога, славіста, літературознавця, психолога професора Д.М. Овсянико-Куликовського, який працював у Харківському університеті протягом сімнадцяти років. У своїх спогадах він так окреслив коло власних наукових інтересів: "Вопросы психологии мысли, языка, творчества ... в литературоведении — психологические исследования творчества и творений великих писателей". Відповідно значна частина доробку вченого пов'язана з вивченням психологічної природи таланту, типів митців (книги про І.С. Тургенєва, О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя, Л.М. Толстого), етнопсихології, психології вірувань ("Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества", "Психология национальности", "Язык и искусство", "Основы ведаизма (культы огня и опьяняющего напитка)"). Про визнання Д.М. Овсянико-Куликовського свідчить і те, що 1913 року із тридцятип'ятиліттям наукової діяльності вченого привітали І.О. Бунін, О.М. Горький, В.Г. Короленко, О.І. Купрін.

Концептуально оригінальними були праці харківських філологів з історії грецької та римської літератури, зв'язків давньої літератури з сучасною, виконані на кафедрі класичної філології. Це "Амалтея, или Собрание сочинений и переводов, относящихся к изящным искусствам и древней классической словесности" професора І.Я. Кронеберга (ректора університету в 1826—1829; 1833—1836 роках); написані латинською мовою дослідження О.І. Пеховського "Horatii Flacri epistola ad Pisones", "De ironia Iliadis"; праці "К вопросу об основной идее трагедии Софокла "Царь Эдип"", "Критические заметки к тексту трагедии Софокла "Царь Эдип"" відомого палеографа, завідувача університетського музею витончених мистецтв і старожитностей професора Г.Ф. Шульца; "Краткий исторический очерк древней греческой литературы" професора О.К. Деллена, який близько п'ятнадцяти років викладав курси римських старожитностей та історії римської літератури, а за розбір дослідження Єшевського "Аполлинарий Сидоний" був удостоєний золотої медалі Російської АН. Латиномовні студії про Корнелія Непота, переклади "Фауста" Й.В. Гете, "Царя Едіпа" Софокла професора А.Й. Валицького — довголітнього завідувача університетського мінц-кабінету, природженого оратора й педагога, лекції якого, за відгуками М.І. Костомарова, часто бували "импровизациями, которые потрясали слушателей". Численні розвідки з історії римського алфавіту, цифр, календаря, монетної справи, культів, термінології, видані з ґрунтовними коментарями твори Овідія, Цицерона належали перу члена-

кореспондента Російської АН, професора І.В. Нетушила, який працював в університеті протягом 1885–1928 років, очолював університет у 1912–1919 роках. "Одним из ученейших людей России" назвав М.Ф. Сумцов учня Ф.І. Буслаєва, професора кафедри загальної літератури О.І. Кирпичникова, автора понад двохсот досліджень з історії зарубіжної та російської літератур, історії італійського мистецтва епохи Відродження, давньоруського мистецтва (у т.ч., "Очерки из истории средневековой литературы", "Кудруна", "Греческие романы в русской новой литературе"). Пошуки професора в царині літературознавства та мистецтвознавства продовжили його учні: відомий дантознавець Л.-М. Ю. Лазаревич-Шепелевич, знавець історії давньоруського та візантійського мистецтва професор Є.К. Редін.

Окремо слід сказати про українознавчі студії, які, з огляду на заборони царату, хоча і здійснювалися неофіційно, проте заклали фундамент україністики, давши, за визначенням Д.І. Багалія, "чимало славетних діячів на сій ниві". Саме в XIX ст. з'явилися грунтовні праці з фольклористики: "Славянская мифология" І.О. Срезневського; "Взгляд на памятники украинской народной словесности" І.І. Срезневського в яких утверджувалася думка, що саме народна словесність є джерелом вивчення історичного змісту епохи, життя й душі народу, першоосновою літератури; "О некоторых символах в славянской народной поэзии", "Объяснение малорусских и сродных песен" О.О. Потебні (за оцінку збірки Я. Головацького "Народні пісні Галицької та Угорської Русі" учений був нагороджений золотою медаллю); "Из южно-русской старины", "Религиозно-мифологическое значение малорусской свадьбы", "Хлеб в обрядах и песнях", "Современная малорусская этнография" М.Ф. Сумцова. У цих та інших працях досліджувалася генеза української обрядовості, звичаєвості, особливості їх побутування в різних регіонах України, вивчався український мелос. Своєрідним лейтмотивом таких розвідок можуть бути слова А.Л. Метлинського з передмови до виданої ним збірки "Народные южнорусские песни": "Живое народное слово – хранитель древних преданий... сокровище слез и радостей... близко духу и сердцу народа и благотворно для его нравов".

М.Ф. Сумцов був також автором праць із давньої та нової української літератури. Його оригінальні публікації "Характеристика южнорусской литературы", "О малорусской литературе", "Очерк истории южнорусских апокрифических сказаний и песен", "К истории южнорусской литературы XVII ст.", розвідки про Г.Ф. Квітку-Основ'яненка, Т.Г. Шевченка (М.Ф. Сумцов – автор статті про Кобзаря в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона) мали значний науковий та громадсько-політичний резонанс.

О.О. Потебня перекладав українською мовою "Одіссею" Гомера; укладачем антології давньоіндійської літератури в українських перекладах, та автором перекладів із санскритської літератури був П.Г. Ріттер, який працював на кафедрі східнослов'янських мов і порівняльного мовознавства.

Наведені факти переконують, що вже з початку свого існування Харківський університет став центром національного культурного життя, і саме в університеті закладалися основи україністики.

Наукові традиції попередників були гідно продовжені вченими-філологами в XX ст.

Широтою творчого діапазону відзначалася наукова й педагогічна діяльність професора кафедри історії російської літератури М.П. Жінкіна, який працював в університеті (із незначними перервами) протягом 1917–1956 років. Йдеться, зокрема, про дослідження творчості російських письменників XIX ст., античних авторів, західноєвропейських митців, праці з фольклористики.

Цінним внеском у вивчення історії російської літератури другої половини XIX ст., кінця XIX — початку XX ст.ст. стали праці наших сучасників: монографії професора Р.М. Піддубної "Традиции Достоевского и сюжет Христа в советском романе", "Классическая традиция и сюжет Христа в романе XX в.", "О творчестве Пушкина 1830-х гг.", її численні статті про творчість І. Тургенєва, В. Брюсова, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, М. Гоголя; професора О.І. Лагунова — автора розвідок про поетів "срібного століття", монографії "Афанасий Фет и поэзия русского символизма"; професора І.І. Московкіної, у чиєму доробку праці, присвячені Л. Андрєєву, В. Гаршину, В. Короленку, монографія "Проза Леонида Андреева: жанровая система, поэтика, художественный метод".

Різногранною була діяльність літературознавця, мистецтвознавця (пізніше — директора Інституту літератури АН УРСР ім. Т.Г. Шевченка), академіка О.І. Білецького (в Харківському університеті працював упродовж 1912—1926 рр.), автора понад п'ятисот праць із проблем давньої, класичної та новітньої української та російської літератур, зарубіжної літератури від доби античності до XX ст. Значна частина теоретико-літературних праць ученого пов'язана з вивченням психології творчості, природи й функції літератури, теорії літературних стилів, рецепції художніх творів.

Науковці філологічного факультету плідно розробляли питання історії зарубіжної літератури. Зокрема, це розвідки учня О.І. Білецького доцента О.Г. Розенберга (в університеті працював протягом 1933—1965 рр., завідував кафедрою) про творчість Д. Дефо, Дж. Свіфта, В. Гюго; студії доцента П.П. Вербицького про А. Барбюса, Л. Арагона, А. Міцкевича, Б. Пруса, написані за двадцять п'ять років наукової діяльності (університету присвятив 14 років життя, очолював факультет); перекладознавчі дослідження доцента О.О. Миронова: "Шевченкознавство у Харківському університеті" (у співавторстві), бібліографічний покажчик "Шевченкознавство в Данії, Швеції, Норвегії, Нідерландах і Бельгії", який викладав в університеті понад тридцять років.

XX століття навіть усупереч репресіям, яких зазнали українські літературознавці у 30-х роках, принесло чимало відкриттів у галузі україністики. Назвемо хоча б такі імена, як: В.Д. Коряк; учень М.Ф. Сумцова професор М.А. Плевако — голова секції української літератури в науково-дослідному інституті імені Т. Шевченка, автор праць про Г. Сковороду, Т. Шевченка, М. Шашкевича, Г. Григоренка, М. Чернявського, упорядник двотомної "Хрестоматії нової української літератури", що містила біографії сімдесяти п'яти письменників із докладною бібліографією, укладач бібліографічних покажчиків періодики XIX ст., української дитячої літератури.

Літературознавчі студії були спрямовані на вивчення історії української літератури X—XX ст., літературних напрямів, стилів, жанрів, поетики творчості. Так, скажімо, А.М. Ніженець у своїх студіях про Г. Сковороду ("Г.С. Сковорода: заповідні місця на Харківщині. До 240-річчя з дня народження", 1962; 1969; "На зламі двох світів: Розвідка про Г. Сковороду і Харківський колегіум", 1970) постає як послідовниця академіка Д.І. Багалія, поглиблюючи і доповнюючи новими фактами його фундаментальну працю "Український мандрований філософ Г.С. Сковорода" (1923). Як голова секції літератури й мистецтва в Товаристві охорони пам'яток історії й культури А.М. Ніженець активно займалася організацією музею Г.С. Сковороди в селі Сковородинівка, доклала чимало зусиль для впорядкування сковородинівських місць в інших куточках Харківщини. Усталений інтерес до давньої української літератури на кафедрі засвідчують такі ґрунтовні праці, як "Давні українські поетики" Г.М. Сивоконя; "Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні", "Загальна церковна

історія: Підручник для вищих духовних шкіл", "Монашество Давнього Єгипту", "Історія Христової Церкви в Україні" доцента Ю.А. Ісіченка (архиєпископа Ігора).

Продовжувачами діяльності тих, хто працював на кафедрі у 20-х рр. XX ст., зокрема: І. Айзенштока — автора текстологічних досліджень творів Т.Г. Шевченка ("Шевченкознавство — сучасна проблема. До тексту Шевченкових творів"), упорядника першого повного коментованого видання щоденника поета; О. Білецького, автора монографії "В майстерні художника слова", оглядово-узагальнюючих розвідок з проблем і перспектив розвитку української поезії, прози, драматургії ("Двадцять років нової української лірики", "Проза взагалі й наша проза 1925 року", "Українська драматургія післяжовтневої доби"); А. Шамрая, в доробку якого "Нарис з історії української літератури"; продовжувачами можна вважати й професора І.Т. Балаку ("Патріотизм у поезії Шевченка", "М. Драгоманов про російську літературу"), доцентів І.Г. Булашенко ("Т.Г. Шевченко в українській радянській художній літературі"), М.І. Кенігсберг ("Іван Франко — видатний український революційний письменник"), В.О. Дорошенка, автора серії статей про рецепцію творчості Т. Шевченка літературознавством 20-х років, одного з упорядників бібліографічного покажчика "Остап Вишня", В.О. Пасічного ("Розвиток теоретико-літературної та естетичної думки у XIX— першій половині XX ст."), викладача В.Л. Телехова, який досліджував прозу Л.С. Первомайського, розробляв проблеми теорії літератури, професора С.М. Шаховського (на кафедрі працював протягом 1933—1944 років), чиї розвідки про творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, П. Загребельного, історії української літературної критики, естетики, безперечно, є значним науковим здобутком. З-поміж ветеранів слід назвати Є.Г. Вербицьку — невтомну дослідницю творчості Г. Квітки, авторку монографії "Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко".

У 60-х—90-х роках у науковій тематиці кафедри визначилися нові напрями. Насамперед це дослідження української романістики XX ст., започатковані працями З.С. Голубєвої "Український радянський роман 20-х років", "Сучасний український роман", "Нові грані жанру: Сучасний український радянський роман", які були продовжені в дисертаційних працях багатьох майбутніх учених за творчістю І. Багряного, В. Підмогильного, Ю. Смолича, Гео Шкурупія, Ю. Яновського, П. Загребельного, Р. Іваничука, О. Ільченка, Ю. Мушкетика з проблем теорії, стилістики, поетики жанру. Це також вивчення історії, теорії української драматургії: дослідження про "театр корифеїв", драматургічні елементи в поетиці таких митців слова, як Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Гулак-Артемовський, М. Костомаров, здійснені в монографіях доцента О.П. Чугуя "Класик української драматургії І. Карпенко-Карий", "Драматургічні елементи в ліриці Т.Г. Шевченка"; розробка нових аспектів вивчення "хрестоматійних" авторів (наприклад, у розвідці В.К. Рудя "Деякі аспекти Франкової концепції нової української драматургії"), жанрів, як-от у монографії професора І.Л. Михайлина "Жанр трагедії в українській драматургії: питання історії і теорії".

Науковці кафедри беруть участь у створенні навчальної та науково-популярної літератури. Передусім це підручники для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України: "Історія української літератури другої половини XIX ст.", "Історія української літератури кінця XIX — початку XX ст.", "Українська радянська література", членами авторських колективів яких були професор З.С. Голубєва, доценти Л.Г. Бикова і В.О. Пасічний. На допомогу вчителям видана збірка літературно-критичних матеріалів "Українські радянські письменники", в упорядкуванні якої взяли участь Ю.М. Безхутрий, Л.Г. Бикова, Т.К. Блажеєвська, Н.І. Гноєва, З.С. Голубєва, В.О. Дорошенко, Ю.А. Ісіченко, І.Л. Михайлин, В.К. Рудь,

О.П. Чугуй. Так само на допомогу вчителям видані літературні портрети І. Кочерги, М. Бажана, Ю. Смолича, конспекти лекцій "Двадцяті роки XX ст.: Літературне життя доби як об'єкт наукових досліджень. Найвидатніші письменники доби" З.С. Голубєвої; хрестоматії з української літератури для 9, 10, 11 класів середніх загальноосвітніх шкіл, видані доцентами О.І. Борзенком та М.П. Сподарцем, залікові зошити з української літератури для тематичного оцінювання учнів 10, 11 класів, укладені О.І. Борзенком.

Викладачі кафедри беруть активну участь у республіканських і міжнародних науково-практичних конференціях, конгресах МАУ, що проводяться як на теренах України, так і за кордоном (Італія, Литва, Польща, Росія, Чехія).

Наукове сьогодення кафедри пов'язане з розробкою двох провідних тем: "Література українського бароко" та "Українська проза XIX–XX ст.: теорія, історія, інтерпретація", аспекти яких – художній історизм, міфопоетика, психологізм, жанристика, особливості авторської моделі дійсності (зокрема і в мемуарній літературі), інтертекстуальність – відбиті в публікаціях останнього часу: монографії професора Ю.М. Безхутрого "Хвильовий: проблеми інтерпретації", статтях, оглядах доцентів Т.К. Блажеєвської, О.І. Борзенка, Н.І. Гноєвої, Ю.А. Ісіченка, Т.С. Матвєєвої, О.Ю. Матушек, М.П. Сподарця, старших викладачів Т.П. Гажі і Г.М. Кудрі.

Продовжуючи кращі традиції філологів XIX ст.– І. Срезневського, Р. Гонорського, Є. Філомафітського, О. Склабовського, А. Метлинського, співробітники кафедри виступають як активна сила в культурно-мистецькому житті міста. Це й постійне авторство в місцевій пресі, виступи на радіо й телебаченні, і діяльна участь у роботі Інституту вдосконалення вчителів, керівництво літературознавчими секціями в МАН, проведення обласних олімпіад з української мови та літератури.

Ядро кафедри історії української літератури складають учені найпродуктивнішої вікової генерації, її лави постійно поповнює перспективна аспірантська молодь, що дає підстави сподіватися нових вагомих здобутків в осягненні історико-літературних та загальнотеоретичних проблем. Змінюються покоління, проте вічною залишається мудрість, донесена з глибин віків: "Vivere est cogitare" ("Жити – значить мислити"). Історія триває...

Церква. Нація. Культура. Вип. 1. Іван Франко і питання релігії: *Зб. наукових праць. – Дрогобич: Коло, 2004. – 270 с.*

В основі збірника – матеріали наукової конференції "Іван Франко і питання релігії" (Дрогобич, 2003), організованої Науково-культурологічним товариством "Бойківщина". Статті висвітлюють релігійні аспекти творчості й світогляду І.Франка. Видання доповнене маловідомою статтею о.Гавриїла Костельника "Плюси і мінуси поезії І.Франка" (1923) і трьома студіями І.Франка про Біблію.